

1.01 UDK
940.547.2(450): (=163.6)"1942/1943"
Prejeto 18. 5. 2000

Tone Ferenc*

Primorska in italijanska koncentracijska taborišča

IZVLEČEK

Prikaz množičnega interniranja Slovencev v Ljubljanski pokrajini po okupatorjevih racijah za "razorožitev" prebivalstva februarja in marca 1942 in ustanovitev začasnih koncentracijskih taborišč Čiginj in Dolenja Trebuša v Julijski krajini. Začetku množičnega odhajanja primorskih Slovencev v slovenske partizanske enote sledi od septembra 1942 zapiranje njihovih sorodnikov v zaporih v Kostanjevici pri Gorici (ženske) in Zdravščini (moški) ter od februarja 1943 odvoz okoli 2250 jetnikov v koncentracijski taborišči Cairo Montenotte v Liguriji (moški) in Fraschette di Alatri (ženske).

Ključne besede: okupator, Primorska, nasilje, interniranje, koncentracijsko taborišče

ABSTRACT

PRIMORSKA (SLOVENIAN LITORAL) AND ITALIAN CONCENTRATION CAMPS

The paper deals with the mass deportations of Slovenes from the Ljubljana region, following the so-called disarmament raids by the occupier in February and March 1942. It also presents the establishment of temporary concentration camps in Čiginj and Dolenja Trebuša, in the Julian March. From September 1942, after Slovenes from Primorska had begun joining the Slovenian partisan units in great numbers, the occupier retaliated by deporting their relatives to the prisons in Kostanjevica near Gorizia (for women) and Zdravščina (for men). After February 1943, 2,250 prisoners were deported to concentration camps in Italy. Men were sent to Cairo Montenotte in Liguria and women to Freschette di Alatri.

Key words: occupier, Slovene Litoral, violence, internment, concentration camp

* Dr., znanstveni svetnik v pokoju, SI-1000 Ljubljana, Pod bresti 13

I. Italijanski taborišči na Primorskem

1. Začetek množičnega nasilja italijanskega okupatorja v Ljubljanski pokrajini

Za leto 1941 bi le težko rekli, da je bilo nasilje italijanskega okupatorja v Ljubljanski pokrajini, ki so jo s kraljevskim ukazom 3. maja 1941 priključili k Italiji, zares množično. Italijanski visoki komisar Emilio Grazioli si je res že od julija 1941 prizadeval, da bi v pokrajini uvedel sistem policijskega kaznovanja, zlasti možnost pošiljanja ljudi v konfinacijo, kakor je v Kraljevini Italiji veljal od leta 1926. To mu je uspelo šele v drugi polovici septembra 1941, ko je tudi ustanovil izredno sodišče, ki pa je imelo le eno samo sodno obravnavo, kajti že od 3. oktobra 1941 so bila za obravnavo političnih kaznivih dejanj pristojna vojaška vojna sodišča. Takšno sodišče je bilo od novembra 1941 tudi v Ljubljani, vendar je imelo tisto leto dve sodni obravnavi, na kateri je izreklo sedem smrtnih kazni ujetim partizanom. Nekaj ljudi je bilo ubitih tudi brez formalne obsodbe.

Režim se je začel spreminjati januarja 1942, in to najprej po Mussolinijevem odloku 19. januarja, da v pokrajini prevzame nalogo obrambe javnega reda in mira italijanska vojska, in prihodu dotedanjega načelnika generalštaba kopenske vojske, generala Maria Roatta na čelo 2. italijanske armade na Sušaku tudi v 2. polovici januarja 1942. Ravno on je bil pobudnik mnogih ukrepov, ki so zelo prizadevali prebivalstvo Ljubljanske pokrajine. Že februarja 1942 je dal pobudo za pripravo ukrepa streljanja talcev, ki sta ga nato aprila 1942 objavila Grazioli in poveljnik 11. armadnega zbora, general Mario Robotti, več kot dosledni izvajalec Roattovih pobud, navodil in povelj. Med njimi je bila še zlasti Roattova zloglasna okrožnica 3 C (Circolare 3 C) z dne 1. marca 1942, ki je predvidevala jemanje talcev, streljanje civilnega prebivalstva, požiganje in rušenje hiš in celih vasi. Še pred njenim izidom je italijanska vojska s pomočjo racij, najprej v Ljubljani in nato po celi pokrajini, začela množično zapirati ljudi, ki so se ji zdeli nevarni, častnike in podčastnike bivše jugoslovanske vojske in sorodnike partizanov ter jih pošiljati v koncentracijska taborišča. Prvi dve koncentracijski taborišči za internirance iz Ljubljanske pokrajine sta bili na Primorskem.¹

2. Ustanovitev koncentracijskih taborišč na Primorskem

Takoj, ko je pehotna divizija "Granatieri di Sardegna" začela z racijami v Ljubljani, je poveljstvo 11. armadnega zbora na Vrhniki 27. februarja najprej po telefonu in nato še pisno obvestilo poveljstvo 2. armade: "Policijske operacije, ki potekajo v mestu Ljubljana, so pripeljale do prijete mnogih nevarnih političnih osumljencev, za katere pa ni dovolj dokazov, da bi jih takoj postavili pred vojno sodišče in jih je torej treba podvreči počasnosti rednega postopka.

Posameznikov, ki so sedaj v takem položaju, je več kot 200 in se računa, da jih bo tisoč ali še več.

¹ Ivo Juvančič: Italijanski okupator v Ljubljani 1941-1943. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 3/1962, št. 1, str. 63-143. Tone Ferenc: Okupatorjeve racije v Ljubljani leta 1942. Kronika, 29/1981, št. 2, str. 183-228; isti: Fašisti brez krinke. Dokumenti 1941-1942. Ljubljana 1997; isti, "Ubija se premalo." Obsojeni na smrt - talci - ustreljeni v Ljubljanski pokrajini 1941-1943. Dokumenti. Ljubljana 1999.

Ker sem presodil, da bi bila njihova navzočnost v Sloveniji oviralna in nevarna, sem ukazal, da poveljnik graničarjev armadnega zbora takoj vzpostavi zvezo s poveljstvom teritorialne obrambe Videm in ustanovi onkraj stare meje koncentracijska taborišča, v katerih bi internirali politične osumljence, ki čakajo na sodno obravnavo.

Menim, da bi ta taborišča lahko začela delovati 3. marca z osebjem graničarjev. Ti bi v vseh pogledih sodili pod armadni zbor.

Pridržujem si sporočilo o krajih."²

General Robotti je res še isti dan, tj. 27. februarja, pisno napotil podrejenega poveljnika graničarjev, generala Carla Danionija iz Logatca k vzpostavitvi zveze s poveljstvom teritorialne obrambe Videm, da bi to na svojem območju ustanovilo koncentracijska taborišča za okoli tisoč oseb. Interniranje naj bi sprejela že zvečer 2. marca. Pismo Danioniju je Robotti poslal v vednost tudi poveljstvu videmske teritorialne obrambe.³

Čez dva dni, tj. 1. marca, je general Robotti o nameravani ustanovitvi koncentracijskih taborišč pisno seznanil visokega komisarja Graziolija in mu tudi že sporočil kraja, in to: "Dolenja Trebuša ali Šentviška Gora (dolina Idrije, sotočje Trebuščice in Idrije), - Čiginj (okoli 3 km jugozahodno od Tolmina)."⁴ Ne vemo, ali je bil general Danioni tisti, ki je izbral te kraje ali kdo iz poveljstva videmske teritorialne obrambe.

Taborišči v Čiginju in Dolenji Trebuši nista začeli delovati 2. ali 3. marca, temveč šele 6. marca, kot zvezo iz poročila poveljstva goriške karabinjerske skupine 7. marca: "Dne 6. marca sta v krajih Čiginj (Tolmin) in Dolenja Trebuša (Sv. Lucija na Soči) začeli delovati dve koncentracijski taborišči za slovenske civile, ki čakajo na obsodbo pred vojaškimi sodišči, in imata zmogljivost 600 in 400 oseb.

Stražarsko službo so zaupali vojaškima oddelkoma in oddelku karabinjerjev, sestavljenemu iz podbrigadirja in treh karabinjerjev.

Ustanovitev teh koncentracijskih taborišč je predmet kritike, ker sta izbrana kraja neustrezna, tako zaradi bližine meje kot zaradi možnosti, da bi interniranci lahko računali vsaj na moralno vzajemnost krajevnih ljudi.

V koncentracijskem taborišču Čiginj je že 150 internirancev."⁵

Tisti dan, ko so prvi interniranci prispeli v taborišče Čiginj, je general Robotti pisal generalu Danioniju, da je prejel poročilo o razmestitvi stražarskih oddelkov, in mu naročil: "Čimbolj izkoristite taborišče Volče /Misli na Čiginj - op. T. F./ in se uporabljata tisto v Trebuši samo v primeru potrebe. Oddelek v Trebuši naj ostane v tem kraju, pripravljen na delovanje tudi tega 2. taborišča."⁶ Robotti je namreč 5. marca na Danionijevo poročilo z dne 3. marca, v katerem mu je poročal, katero enoto (124. baterijo 56. topniškega divizionu iz 22. zapornega odseka) je prejšnji dan poslal v Dolenjo Trebušo za zavarovanje taborišča, pripisal: "Videti z Dani-

² Arhiv Republike Slovenije, dislocirana enota II. (dalje ARS II), fond XI. armadnega zbora (dalje XI. a.z.), fascikel (dalje f). 1082 c/VIII, pov. 11. a.z., O6/560 A/ffari/ V/ari/, 27. 2. 1942.

³ ARS II, XI. a.z., fasc. 1082 c/VIII, pov. 11. a.z., AV, 06/559, 27. 2. 1942.

⁴ Archivio Centrale dello Stato Roma (dalje ACS), Ministero dell'Interno, Direzione Generale Pubblica Sicurezza (dalje PS). Divisione Affari Generali e Riservati (dalje AGR), versamento: 1920, 1923-1945, a/nno/ 1942, ARS II, XI. a.z., fasc. 1082 c/VIII, pov. 11. a.z., AV, 06/570, 1. 3. 1942.

⁵ ARS II, XI. a.z., fasc. 1082 c/VIII, pov. goriške skup. karabinjerjev, 45/I zaup., 7. 3. 1942.

⁶ ARS II, XI. a.z., fasc. 1082 c/VIII, pov. 11. a.z., 02/1496 op., 6. 3. 1942.

onijem, če je možno omejiti 2 taborišči v Volčah in Trebuši v eno samo."⁷ Ker nato viri navajajo samo taborišče Čiginj in včasih namesto Čiginja Volče, kaže, da je taborišče Dolenja Trebuša ostalo prazno, niso pa ga opustili.⁸

V karabinjerskem poročilu omenjeno nesoglasje glede izbranih krajev za taborišči je v dopisovanju odmevalo še teden dni. Sprožil ga je goriški prefekt Aldo Cavani 9. marca z brzovajko poveljstvu 11. armadnega zbora, rekoč: "Tukajšnje poveljstvo karabinjerske skupine sporoča, da je vaše poveljstvo v krajih Čiginj in Dolenja Trebuša ustanovilo dve koncentracijski taborišči za civilne Slovence, ki čakajo na obravnavo pred vojaškimi sodišči. Ta urad soglaša z neustreznostjo ustanovitve teh taborišč ravno v teh krajih, ker sta blizu meje in s skoraj izključno tujerodnimi prebivalci, ki bodo za gotovo podpirali internirance. Sporoča, da je to sporočilo notranjemu ministrstvu. Vprašalo je tudi poveljstvo vojaške cone /Gorica/ in sporočilo te pomisleke notranjemu ministrstvu. Krajevno poveljstvo cone je sporočilo to opozorilo temu uradu"⁹

General Robotti se je najbrž čutil užaljenega, saj je že drugi dan pisal poveljstvu videmske teritorialne obrambe in mu v prilogi poslal prepis Cavanijeve brzovajke. Povedal je, da poveljnik goriške vojaške cone ni upošteval vzrokov za ustanovitev omenjenih taborišč in si je dovolil izraziti sodbo o delovanju višjega poveljstva.

"Glede na to, da

- morata ti taborišči delovati za nujen čas (30-40 dni) za sojenje internirancev pred vojnim sodiščem in je bilo nujno izkoristiti barake, ki so bile takoj na voljo in mi jih je dodelilo poveljstvo teritorialne obrambe Videm;

- je ustanovitev omenjenih taborišč dovolilo poveljstvo 2. armade,

- se zdi nerazumljivo vedenje poveljnika vojaške cone Gorica, ki bi se moral informirati, preden je izrekel sodbo." Naslovnika je prosil, naj mu sporoči vzroke za takšno šibko vojaško vedenje.¹⁰

Poveljnik goriške vojaške cone, general Giuseppe Beato, je 14. marca odgovoril na pisno zahtevo generala Bergonzija z dne 13. marca, ki ga mi ne poznamo. Odgovor je bil zelo obsežen: "Glede na to, da Čiginj (Volče) in Dolenja Trebuša nista na območju moje cone, temveč videmske, sporočam, da me je nekega dne v začetku tega meseca (če se ne motim 4.), ko sem se vrnil s službene poti, obvestil moj vodja urada, da je v času moje odsotnosti prišel na poveljstvo general DANIONI, poveljnik graničarjev XI. armadnega zbora. Sporočil je, da se v prej omenjenih krajih mora po povelju omenjenega poveljstva armadnega zbora ustanoviti koncentracijsko taborišče za slovenske civile. Omenjeni general je vprašal, ali bi bilo mogoče ustanoviti v tej coni omenjeno taborišče, glede na to, da sta ta kraja preblizu bivše meje.

Moj vodja urada je odgovoril, da glede na bližnjo vrnitev oddelkov divizije "Julia", za kar so bila uporabljena vsa razpoložljiva nastanišča, ne bi bilo nikakor mogoče ustreči želji.

⁷ ARS II, XI. a.z., fasc. 1082 c/VIII, pov. graničarjev, št. I/1194/OP, 3. 3. 1942.

⁸ Še 28. 3. 1942 je general Danioni sporočil, da je "za znano ureditev koncentracijskega taborišča Trebuša" vzel iz skladišča 83 kg spojok, 150 dolgih in 400 kratkih lesenih zapahov.

⁹ ARS II, XI. a.z., fasc. 1082 c/VIII, goriški prefekt, 02780, 9. 3. 1942.

¹⁰ ARS II, XI. a.z., fasc. 1082 c/VIII, pov. 11. a.z., AV, 06/643, 10. 3. 1942.

Drugi dan je prišel k meni šef kvestorjevega kabineta in me v imenu ekscelece prefekta prosil, naj preprečim ustanovitev omenjenega koncentracijskega taborišča v prej omenjenih krajih, ker v njih prebiva tujerodno prebivalstvo.

Poklical sem torej svojega vodjo urada in mu ponovil tisto, kar je zahteval general DANIONI, in dodal, da kar se od mene zahteva v prefektovem imenu, ni v moji pristojnosti, ker omenjena kraja, kot sem že povedal, nista na območju moje pristojnosti.

Smatram za upravičeno, da glede tega dodam, da sem 8. t.m. dobil list št. 45/1 poveljstva goriške karabinjerske skupine z enakim dokazom, ki sem ga nemudoma poslal vašemu poveljstvu, da mi da navodila (prilogi 1 in 2).

Glede na način poteka dogodkov je jasno, da nisem izrazil nobene sodbe ali ocene glede ustanovitve koncentracijskega taborišča v omenjenih krajih. Očitno se je šef kvestorjevega kabineta moral zmotiti glede moje misli, ki sem jo, ponavljam, izrekel v navzočnosti svojega vodje urada, tj., da izbrana kraja nista v moji pristojnosti in da glede na bližnjo vrnitev oddelkov divizije "Julia" na območje cone, sploh ne bo mogoče ustanoviti drugih morebitnih koncentracij.¹¹

To poročilo ali opravičilo je poveljnik videmske teritorialne obrambe, general Antonio Bergonzi, 14. marca poslal generalu Robottiju, ki se je pred štirimi dnevi preselil v Ljubljano, in v spremnem dopisu zagovarjal Beata.¹²

Komaj je začelo delovati koncentracijsko taborišče v Čiginju, je dobilo poveljstvo 11. armadnega zbora brzojavko poveljstva 2. armade (št. 3667 z dne 6. marca), da za bližnjo aretacijo in internacijo sorodnikov partizanov iz Ljubljanske pokrajine predvidi nova koncentracijska taborišča, ki bodo začela delovati konec marca.¹³

General Robotti je že drugi dan pisal poveljniku videmske teritorialne obrambe, generalu Bergonziju, in mu poslal prepis armadine brzojavke. Ta taborišča pa naj ne bi bila na Primorskem: "Zaradi znanih razlogov smotrnosti (preprečiti stike s tujerodci) smatramo za potrebno, da naj bodo ta taborišča čimdalje od meje."¹⁴

General Bergonzi mu je odgovoril 10. marca: "Ustanovitev ustreznega taborišča za interniranje družin, ki imajo svojce pri upornikih, zahteva zadostno velikost, ustrezno zahtevam, in tega pogoja ni mogoče uresničiti. Ker moramo izključiti obmejni pas in goriško pokrajino, kjer živi prebivalstvo, ki je rasno sorodno z uporniki, se ta teritorialna obramba omejuje, kot se ve, na zoženo ravninsko cono, ki obkroža to glavno mesto, v katerem se je že nakopičila obnovljena divizija "Veneto" in se bo v teh dneh zbrala divizija "Julija", ki se vrača v domovino. Potem prebivajo na tem ozemlju še vedno enote, ki so določene za prezimovanje (3. armadni in 11. korpusni topniški polk) in vse to opredeljuje zadostnost enot in ni niti najmanjše možnosti za nastanitev še kakšne enote.

Zato se je treba zateči h graditvi na novo barakarskega taborišča, velikosti, kakršna ustreza predvidevanju, ki ga je možno uresničiti.

Z namenom, da bi ustregel nujni zahtevi v. e., sem dal spet prevzeti že proučen in v vseh podrobnostih izdelan načrt za ustanovitev ujetniškega taborišča v kraju "Orzano" (med Vidmom in Čedadom). Ni treba storiti nič drugega kot pridobiti

¹¹ ARS II, XI. a.z., fasc. 1082 c/VIII, pov. voj. cone Gorica, št. 28 R.P., 14. 3. 1942.

¹² ARS II, XI. a.z., fasc. 1082 c/VIII, pov. videmske ter. obrambe, št. 03/2796, 15. 3. 1942.

¹³ ARS II, XI. a.z., fasc. 661/IV, pov. 2. arm., št. 3667, 6. 3. 1942

¹⁴ ARS II, XI. a.z., fasc. 661/IV, pov. 11. a.z., št. 02/1552 op., 7. 3. 1942.

dovoljenje za material in ustrezno odobritev vojnega ministrstva (glavno ravnateljstvo za inženirstvo), glede na to, da na območju teritorialne obrambe ni barak, lesa, bodeče žice, zapahov, kuhinj, postelj itd.

Potrebna bo pa kar precej časa, da bo taborišče začelo delovati."¹⁵

Na to pismo je general Robotti pripisal: "Dodajam, da smatram, da bi moralo poveljstvo 2. armade sprožiti sporazum med vojnim ministrstvom in notranjim ministrstvom, da bi to avtoriziralo ustanovitev tega taborišča na nekem območju, ki ni vojna zona. Ta rešitev ni sprejemljiva, kajti poveljstvo 2. armade pravi, da bi to taborišče začelo delovati šele konec meseca. Predstavite to zadevo armadi v smislu, da uporabi druga taborišča, če ne bo moglo biti ustanovljeno to v Orzanu."

S prvim koncentracijskim taboriščem za slovenske internirance iz Ljubljanske pokrajine v Čiginju je upravljalo neposredno poveljstvo graničarjev 11. armadnega zbora v Logatcu. Komandant taborišča, ki je imelo 7 barak in zidano vilo za starešine ter upravo, je bil polkovnik **Francesco De Caroli**, poveljnik 9. bojne skupine topničarjev iz Logatca. Vendar je osnutek prvih navodil, kako ravnati z interniranci, sestavilo poveljstvo 11. armadnega zbora in ga 2. marca 1942 poslalo podrejenemu poveljstvu graničarjev in v vednost poveljstvom videmske teritorialne obrambe in divizije sardinskih grenadirjev. V začetku je povedalo, da navodila veljajo za koncentracijski taborišči Volče in Dolenja Trebuša ("če ne bodo dovolj Volče"). Potem, ko je določilo glede služb znotraj taborišč (o zavarovanju, alarmu, protipožarnih ukrepih), je določilo "ravljanje z osumljenci", in to:

"a) Obravnavati jih je treba kot jetnike. Imajo svoje obleke in osebne predmete, ki so dovoljeni vojaku, ki mora odsedeti v ječi (izključno pas, naramnice, vezalke). Enourni sprehod bo ob jutrih in enak ob popoldnevih.

Če je potrebno, se lahko uporabijo zdravniki, da pomagajo častniku zdravniku pri službi v taborišču.

Z duhovniki je treba ravnati kot z drugimi interniranci.

Dopisovanje; vsakih štirinajst dni jim je dovoljeno poslati dopisnico.

Dejanja, ki pomenijo prekrške proti disciplini v taborišču, bodo hitro kaznovana z odgonom osumljenca v taboriščni zapor, v primeru nemira se bodo uporabile verige. Poskusi bega se bodo takoj prijavili vojnemu sodišču 2. armade, odseku v Ljubljani. Krivci bodo skupaj s pomagači sporazumno s poveljnikom karabinerske čete iz Tolmina in tolminskim pretorjem zaprti v mandatnih zaporih."

Za vzdrževanje discipline je osnutek navodil določal tudi združitev jetnikov v skupine in desetine (škvadre), in to tako, da tvorijo skupino interniranci ene barake, desetino pa 20 internirancev. V oddelku "razne odredbe" pa piše: "Vaše poveljstvo je pooblaščen, da za koncentracijski taborišči uporablja vse ukrepe, ki jih ima pravilnik o notranjem delovanju sodnih zaporov. Bilo bi ustrezno, če bi bil v osebje za zavarovanje vključen kakšen vojak, ki zna slovensko, ne da bi se odkril, da bi prisluškoval, o čemer se pogovarjajo osumljenci."¹⁶

Osnutku navodil je Robotti za vsak dan v tednu predpisal tudi obroke hrane, skupno tedensko 500 g zamrznjenega mesa, 2800 g kruha, 470 g testenin, 470 g

¹⁵ ARS II, XI. a.z., fasc. 661/IV, pov. ter. obrambe Videm, št. 08/1193, 10. 3. 1942.

¹⁶ ARS II, XI. a.z., fasc. 1082 c/VIII, pov. 11. a.z., AV, 06/577, 2. 3. 1942. Generalu Robottiju je osnutek navodil za taborišči pripravilo najbrž njegovo ravnateljstvo za administracijo pod vodstvom majorja Cesara De Biasia. To bi sklepali iz promemorije tega ravnateljstva "za gospoda polkovnika /Angela/ Valtulina", 1. 3. 1942. V njej govori o potrebi ločitve uprave taborišč od osebja za varovanje taborišč. (ARS II, XI. a.z., fasc. 1082 c/VIII, 1. 3. 1942)

riža, 49 g strganega sira, 70 g olja ali masti, 70 g paradižnikove mezge, 230 g sočivja, 100 g namiznega sira, 49 g kavnega nadomestka, 70 g sladkorja in 7 lir za

priboljške. Vse to naj bi imelo kalorično vrednost 12.772 kalorij (povprečno dnevno 1825 kalorij) in stalo 29, 358 lir (povprečno dnevno 4,20 lir).¹⁷

Osnutek navodil je Robotti poslal tudi poveljstvu 2. armade in to jih je 5. marca poslalo svoji intendanci, da jih preuči, kajti treba jih bo nato pripraviti za vsa taborišča v pristojnosti 2. armade. Treba je pripomniti, da je nato za mnoga taborišča za internirance iz priključenih jugoslovanskih pokrajin skrbela armadna intendantca na Sušaku. Precej spremenjen Robottijev osnutek navodil je poveljstvo 2. armade šele 17. marca 1942 posredovalo poveljstvom vseh štirih podrejenih armadnih zborov kot svoja navodila; podpisal jih je general Mario Roatta. V oddelku "ravnanje z osumljenci" je predpisal preiskavo internirancev ob njihovem prihodu v taborišče in občasne preiskave, enako občasne zборе ("apele") internirancev, prepovedal jim je igre, a dovolil kajenje le ob sprehodih, duhovnikom je dovolil bivanje v posebnih prostorih, dovolil maševati, vendar nikakor spovedovati, ukazal je strogo prostorsko ločitev žensk od moških in jim dovolil daljše bivanje na prostem, prepovedal je internirancem imeti pri sebi dragocenosti in denar, razen 20 lir za nakup sadja in tobaka v taboriščni prodajalni. Glede hrane so navodila predpisovala enako hrano, kot jo je vojno ministrstvo 23. februarja 1942 predpisalo za vojne ujetnike, ki ne opravljajo fizičnega dela.¹⁸

Ko je Robotti 9. marca obiskal taborišče v Čiginju, poveljstvo armade še ni potrdilo osnutka njegovih navodil, zato je komandantu taborišča in poveljstvu graničarjev izdal ustna navodila, v katerih je dovolil internirancem poslati vsakih 14 dni dopisnico. Z njo lahko tudi prosijo domače ali ustrezne družine, da jim pošiljajo obleko in obutev, pakete je treba oddati v vojašnici na Taboru v Ljubljani. Od tam jih bo podčastnik z avtomobilom vsakih 10 dni odpeljal v Čiginj, kjer bo njihovo vsebino ponovno pregledal poveljnik taborišča.¹⁹ Da bi preprečili brezdolje, lahko interniranci prebirajo italijanske časnike in knjige, igrajo damo in šah. V mrzlih dneh se dovoljuje kurjenje peči, občasno bo v taborišče prispel avtobus s kopalnico. "Lahko uživajo versko pomoč vojaškega duhovnika, ki bo bral mašo za internirance po potrebi tudi dnevno. Njej lahko prisostvujejo interniranci v izmenah, vsakokrat iz ene sobe."²⁰

3. Premestitev internirancev iz Čiginja v Gonars

¹⁷ Prav tam.

¹⁸ ARS II, XI. a.z., fasc. 1082 c/VIII, pov. 2. arm., št. 0197, 17. 3. 1942, okrožnica intendance 2. arm. 4. 3. 1942. Intendantca 2. armade je 11. marca obljubila, da bo 2. armada kmalu izdala enovita navodila za delovanje koncentracijskih taborišč. Ko jih je prejelo poveljstvo 11. armadnega zbora, jih je 25. marca posredovalo poveljstvom tržaške teritorialne obrambe in obeh podrejenih divizij in opozorilo, da veljajo tudi za začasna in kratkotrajna taborišča. (ARS II, XI. a.z., fasc. 1082 c/VIII, pov. 11. a.z., AV, 06/744, 25. 3. 1942)

¹⁹ Iz dopisa poveljstva 11. armadnega zbora poveljstvu koncentracijskega taborišča Gonars iz aprila 1942 zveemo, da so "po izrecnem dovoljenju ekscelenze poveljnika tega armadnega zbora, ko so interniranci iz Ljubljane še bili v taborišču Čiginj, poslali internirancem 400 paketov", in da nato to poveljstvo ni poslalo nadaljnjih paketov. (ARS II, CC.RR. fasc. 219/I, pov. 11. a.z., št. 135/26)

²⁰ ARS II, XI. a.z., fasc. 726/III, pov. graničarjev, št. II/1342/GM, 9. 3. 1942.

Čeprav je poveljstvo 11. armadnega zbora predvidevalo, da bosta koncentracijski taborišči v Čiginju in Dolenji Trebuši, iz katerih bodo osumljence vozili v Ljubljano pred vojaško vojno sodišče, obstajali do 40 dni, se to ni zgodilo. Kaže, da je zmagalo stališče, da nista na pravem območju. Kajti 13. marca je poveljstvo 2. armade brzojavilo operativnemu oddelku vrhovnega vojaškega poveljstva v Rimu in v vednost 11. armadnemu zboru:

"5132. Poveljstvo XI. armadnega zbora je ljudi, ki so se zdeli nevarni, v znanih policijskih operacijah v Ljubljani zbralo v barakah, nameščenih v Volčah - kvadrant Tolmin DT-DH - in v Dolenji Trebuši - kvadrant Čepovan PK-DO. Ukrep z namenom poskrbeti za potrebo nagle odstranitve, ne more imeti nadaljevalnega značaja, ker sta navedena kraja v coni, kjer prebivajo večinoma tujerodni nezanesljivi ljudje. Goriška prefektura deli enako mnenje. Da bi preprečili morebitne odboje, prosim, da mi nujno sporočite kraje v notranjosti, v katere naj odstranimo internirance, katerih trenutno število znaša 400 in se bo najbrž povzpelo na okoli 1000. General Roatta."²¹

Na to brzojavko je Robotti 19. marca pripisal: "Čakajmo in medtem povejmo Danioniju, da se pripravi na odstranitev." Kaže, da je medtem vrhovno vojaško poveljstvo sklenilo, da se lahko internirance pošlje v taborišče za vojne ujetnike v Gonarsu. Poveljstvo 2. armade je namreč že 15. marca brzojavilo poveljstvu 11. armadnega zbora:

"5176. Ljudje, prijete v Ljubljanski pokrajini iz varnostnih razlogov, morajo biti v pričakovanju navodil notranjega ministrstva poleg Volč in Trebuše v taborišču za vojne ujetnike št. 89 v Gonarsu pri Palmanovi. Taborišče ima zmogljivost 5.000 oseb in ima lokale za osamitev in ločitev. Stražarsko osebje je že na mestu. Način prihoda in spremstva internirancev v to taborišče bo skrb vašega poveljstva, ki bo vzpostavilo neposredno zvezo s poveljstvom teritorialne obrambe Trst in pristojnimi civilnimi oblastmi. Ukrep ne zadene žensk; če so prijete, se morajo izročiti civilnim oblastem. Internirancem bo poleg bivanja zastoj na voljo hrana kot za nedelavne vojne ujetnike. Čakam, da zvem za število prizadetih internirancev in izdana navodila. General Roatta."²²

Pri tem je treba opozoriti, da pri teh internirancih niso mislili samo na aretirane v Ljubljani, temveč tudi na podeželju. Kajti sredi marca so že izšla tudi povelja in navodila za razširitev racij iz Ljubljane na vso pokrajino.

Na pravkar navedeno brzojavko 2. armade je poveljstvo 11. armadnega zbora odgovorilo drugi dan s tole brzojavko:

"02/1833. Odgovor na brzojavko 5176 vašega poveljstva 15. t.m.

Iz razgovora, ki sem ga imel to jutro s poveljnikom tržaške teritorialne obrambe, sem zvedel, da je taborišče Gonars zelo pripravljeno nuditi nujne pogoje jamstva za varstvo internirancev. Ukazal sem, da se odpravi na kraj častnik, da bo določil potrebna dela, ki jih je treba opraviti hitro.

Pošiljanje internirancev v sedanje taborišče Gonars se bo začelo po končanju del. General Robotti."²³

Isti dan je general Robotti pisal generalu Danioniju, v vednost pa tudi poveljstvom tržaške teritorialne obrambe in obeh podrejenih divizij. Ko je sko-

²¹ ARS II, XI. a.z., fasc. 661/IV, pov. 2. arm., 5132, 14. 3. 1942.

²² ARS II, XI. a.z., fasc. 1082 c/VIII, pov. 2. arm., 5176, 15. 3. 1942.

²³ ARS II, XI. a.z., fasc. 1982 c/IX, pov. 11. a.z., 02/1833, 16. 3. 1942.

rajda prepisal vsebino armadine brzovjavke, je naročil: "Vaše poveljstvo bo urejalo prevoz internirancev z železnico in za to vzpostavilo neposredno zvezo s poveljstvom tržaške teritorialne obrambe.

Spremnstvo mora biti izoblikovano iz formacijske skupine, ki je zdaj v Trebuši."

Povedal je tudi, da bodo interniranci še dalje na voljo poveljstvom 11. armadnega zbora in divizije sardinskih grenadirjev za vse pravne preiskave in zahteval od poveljstev divizij podatke o številu prijetih za interniranje.²⁴

Isti dan je general Robotti ponovno pisal generalu Danioniju in zahteval, da mu sporoči podrobnosti premeščanja internirancev iz Čiginja v Gonars, ko se bo dogovoril s poveljstvom tržaške teritorialne obrambe. Ukazal mu je tudi: "Treba je sprejeti vse varnostne ukrepe, ustrezne za onemogočanje kakršnega koli poskusa bega med premeščanjem. Interniranci morajo biti opremljeni z imenskim seznamom in s fotografijami."²⁵

General Danioni je Robottiju odgovoril šele čez tri dni, in to takole:

"1. Število političnih internirancev dne 18-3-1942-XX: 490.

2. Navodila, izdana za premestitev internirancev iz Čiginja v Gonars:

- premestitev se bo opravila v skupinah po 250 internirancev, ki jih bo vsakokrat spremljalo 100 topničarjev, in to dnevno;

- iz taborišča Čiginj do postaje Sv. Lucija na Soči se bodo interniranci prepeljali z avtomobili (ukrep je nujen zaradi okolice: prehod skozi dva znana sovražna kraja Kozaršče in Sv. Lucija, skladišča bencina in smodnišnice ob poti);

- od postaje Sv. Lucija do postaje Palmanova z železnico v opremljenih vagonih, v katerih bo v vsakem dobilo mesto 25 internirancev in spremstvo 6 topničarjev;

- od postaje Palmanova do taborišča Gonars peš (poleg 100 topničarjev bo na postaji Palmanova oddelek za okrepitev spremstva, ki ga bo poslalo taborišče Gonars po sklenjenem dogovoru s poveljstvom tržaške teritorialne obrambe);

- interniranci morajo biti vključeni (previdnostni ukrep za premestitev internirancev v Čiginj in toliko bolj potreben za premestitev, v kateri bodo poleg drugega, interniranci morali prehoditi 5 kilometrov po cesti peš od postaje Palmanova do taborišča Gonars);

- pri Sv. Luciji (kraj) in na tej postaji bo vzpostavljena služba javnega reda, da bo preprečen tudi dohod od krajanov med potekom operacije.

POTREBNA SREDSTVA

- Avtomobile bo poskrbelo to poveljstvo, ki bo zahtevalo bencin pri poveljstvu videmske teritorialne obrambe,

- Pač pa bo potrebno ustrezno število varnostnih verig, posameznih ali kolektivnih, za vključitev internirancev, ki jih to poveljstvo nima. Prosim za začasno nakazilo.

²⁴ ARS II, XI. a.z., fasc. 1082 c/VIII, pov. 11. a.z., 02/1809 op. 16. 3. 1942. Poveljstvo 2. armade je z brzovjavko 24. 3. 1942 in pisno šele 31. 3. 1942 sporočilo generalu Robottiju, da je vojno ministrstvo 27. 3. 1942 z brzovjavko 20058/75/2/3 potrdilo ustanovitev koncentracijskega taborišča Gonars in dovolilo, da politični interniranci še dalje ostanejo na voljo poveljstvu 11. armadnega zbora za ugotavljanje posamične odgovornosti in zbiranje novic. (ARS II, XI. a.z., fasc. 661/VI, pov. 2. arm. št. 02455, 31. 3. 1942).

²⁵ ARS II, XI. a.z., fasc. 661/IV, pov. 11. a.z., št. 02/1829, 16. 3. 1942.

- Za zahtevo po transportih bo poskrbelo to poveljstvo."²⁶

General Danioni je tisti dan še enkrat poročal Robottiju: "Podrobnosti o gibanju za premestitev internirancev iz Čiginja v Gonars so navedene v mojem današnjem listu št. II/1508 GM.

Dnevi in ure, ko bodo premiki, se določijo šele takrat, ko bo taborišče Gonars lahko sprejelo internirance in po železniškem voznom redu.

Pripominjam, da so do danes poslali v Čiginj fotografije samo za 200 internirancev.²⁷

Ob tej priložnosti sporočam, da je poveljstvo teritorialne obrambe Trst vrnilo častnika, ki ga je dalo na voljo za taborišče Gonars, ker da je bil ta odrejen od častnika že zelo uvedenega v glavno službo v taboriščih za vojne ujetnike.

Danes sem iz svojega poveljstva tudi poslal v omenjeno poveljstvo teritorialne obrambe višjega častnika izrecno za predstavitev nujne potrebe, glede na sedanje razmere, da bi taborišče čimprej začelo delovati.

Taborišče Gonars je že obdano z žično oviro in ga je zato poveljstvo omenjene teritorialne obrambe sporočilo poveljstvu 2. armade za pripravljeno uporabo, upoštevajoč, da mora gostiti redne vojne ujetnike.

Ko je /armada/ zvedela, da gre za nevarne politične internirance, je smatrala za bolj previdno, da ukaže, da se taborišče obda še z eno mrežo in dodatnimi mesti za avtomatsko orožje.

Delo se je že začelo.

Glede na prej prikazano, je poveljnik teritorialne obrambe sporočil mojemu častniku, da bo taborišče pripravljeno za sprejem internirancev konec tega meseca. Pojasnil sem mu nujno potrebo za zasedbo taborišča in mi je odgovoril, da bo dal ustrezna navodila za to, da bi začelo delovati čez kakšen dan, pridržal si je možnost, da mi sporoči datum.

Notranje službe taborišča (voda, razsvetljava, protipožarna sredstva itd.), ki jih je navedlo to poveljstvo, so že določene.

Menim, da bi bilo ustrezno, da bi vaše poveljstvo glede tega zainteresiralo poveljstvo tržaške teritorialne obrambe."²⁸

Na to poročilo je general Robotti 20. marca pripisal: "Dobro. Torej naprej! Povej mi, kdaj bosta določena oba premika v Gonars (častniki, podčastniki in civili)." Tisti dan, ko je general Danioni napisal to poročilo, je namreč italijanska vojska v Ljubljanski pokrajini začela tudi z aretacijo in internacijo častnikov in podčastnikov bivše jugoslovanske vojske. Ker je bil Gonars že taborišče za vojne ujetnike, ni bilo treba za to vrsto slovenskih internirancev iskati posebnega taborišča in so jih že čez nekaj dni, 21. marca zvečer in naslednje dni, začeli pošiljati v Gonars.

General Robotti se je 18. marca pisno obrnil na poveljstvo tržaške teritorialne obrambe, rekoč: "Glede na novice, ki mi jih je ustno povedal častnik, ki sem ga poslal na vaše poveljstvo glede možnosti za sprejem v omenjeno koncentracijsko taborišče, sporočam, da se bo po vsej možnosti 21. t.m. začelo pošiljanje čast-

²⁶ ARS, KUZOP, fasc. 4, m. 41, pov. graničarjev, št. II/1508/GM, 19. 3. 1942.

²⁷ K temu podatku je Robotti pripomnil: "So že poslani za prvih 500, za drugih 100 bodo poslani takoj." To pomeni, da je bilo takrat v Čiginju okoli 600 jetnikov.

²⁸ ARS II, XI. a.z., fasc. 661/IV, pov. graničarjev, št. II/162 R.P., 19. 3. 1942.

nikov, podčastnikov bivše jugoslovanske vojske in slovenskih vojnih ujetnikov. Po premestitvi teh ljudi bo sledilo premeščanje političnih internirancev iz Čiginja." Nato je še povedal, da poveljstvo 2. armade naroča, naj tiste internirance, ki bodo med prvimi prispeli v Gonars, uporabijo pri delih za ureditev taborišča, vendar pod varnostnimi ukrepi, ki so potrebni za onemogočanje pobegov.²⁹

Dne 20. marca je poveljnik teritorialne obrambe Trst, general Giovanni Corte, sporočil Robottiju, da je bilo taborišče Gonars pripravljeno sprejemati vojne ujetnike. Ker gre za politične internirance, je treba okrepiti varnostne ukrepe, posebno, da bi onemogočili pobege, in to glede ograde in vojakov. Glede prvega ukrepa je inženirsko poveljstvo že začelo delati, glede drugega ukrepa pa je treba dobiti 200 vojakov, ki bi jih naj po možnosti vsaj začasno preskrbelo Robottijevo poveljstvo. Izrazil je potrebo po pošiljanju v skupinah, ki naj ne bodo prevelike, in s predhodnim sporočanjem.³⁰ Na to poročilo je Robotti še isti dan pripisal, da bodo častnike in podčastnike začeli pošiljati naslednji dan, glede internirancev iz Čiginja pa se je treba dogovoriti z Danionijem.

Tisti dan, ko je v Gonars prispel prvi transport častnikov in podčastnikov iz Ljubljane, je častnik iz poveljstva graničarjev posredoval v Gonarsu za čimprejšnji sprejem internirancev iz Čiginja. O tem je general Danioni poročal Robottiju 23. marca: "Po vašem povelju sem včeraj poslal svojega častnika na poveljstvo tržaške teritorialne obrambe in v koncentracijsko taborišče Gonars z nalogo, da bi pojasnil nujnost pošiljanja civilnih internirancev v to taborišče in da bi se dogovoril o datumu, ko se lahko začne pošiljanje.

Po obisku taborišča Gonars in poslušanju poveljnika tega taborišča, podpolk. Vicedominija, poveljstvo teritorialne obrambe Trst sporoča:

- SMRE /generalštab kopenske vojske - op. T. F./ je ukazal, da morajo biti ujetniki - častniki ločeni od vojakov in civilni interniranci ločeni od vojakov.

V Gonarsu sta dve različni taborišči, sosednji, od katerih je večje že pripravljeno in lahko sprejme več kot dva tisoč oseb. Zato bi lahko brez omenjenih omejitev do sedaj sprejelo tudi civile. Omenjeno povelje SMRE je naročilo nujno takojšnjo pripravo drugega taborišča, pri katerem pa manjka ustrezna ograditev in kjer je treba popraviti vodovodno napravo in razdelitev prvega taborišča v dva dela, da bi ločili vojne ujetnike od civilov.

Ta dela bodo končali v petih dneh.

Zato se glede na pripravljenost prihod civilnih internirancev lahko začne 29. tega meseca.

- Posadka v Gonarsu nima dovolj moči, da bi oblikovala nadzor nad dvema taboriščema in je zato poveljstvo teritorialne obrambe včeraj zahtevalo od SMRE za okrepitev moštva 200 vojakov. Isto poveljstvo glede priprave taborišča izjavlja, da ne bo možen prihod civilnih internirancev, dokler prej ne bo na voljo omenjenih 200 mož. Pričakuje torej navodila SMRE in si pridržuje tozadevno sporočilo.

Glede na navodila vašega poveljstva je moj častnik sporočil tudi tole:

- število internirancev, ki jih je treba poslati v Gonars, je danes okoli tisoč;
- pripeljani bodo iz Ljubljane (okoli 400) in del iz Volč (okoli 600).

Medtem bom vzpostavil zvezo z delegacijo transportov v Trstu glede železniškega transporta in čimbolj ustreznega voznega reda, pridržal si bom sporočilo

²⁹ ARS II, XI. a.z., fasc. 661/IV, pov. 11. a.z., št. 02/1906, 18. 3. 1942.

³⁰ ARS II, XI. a.z., fasc. 661/VI, pov. ter. obrambe Trst, št. 01/3103/P., 20. 3. 1942.

vašemu poveljstvu glede datuma izvedbe, dokler poveljstvo teritorialne obrambe, glede na prej rečeno, ne bo potrdilo datuma začetka premika."³¹

Na to poročilo je Robotti pripisal: "Zveze s poveljstvom teritorialne obrambe Trst z opozorilom, da se 29. začne pošiljanje v Gonars 1000 iz Ljubljane. Nato

ukazem, da jim takoj sledi 600 iz Volč." Pripisal je tudi, da ne more poslati tistih 200 vojakov, za katere prosi general Corte. Pač pa je še isti dan, 23. marca, z brzojavko obvestil poveljstvo 2. armade o vsebini Danionijevega poročila in prosil, naj armada poskrbi za tistih 200 mož okrepitve, "ker je oddelek vojakov iz Čiginja nujno potreben v Sloveniji." Odobrili bi mu naj tudi zahtevo, da interniranci tudi v Gonarsu ostanejo na voljo njegovemu poveljstvu za preiskavo posamične odgovornosti in zbiranje novic.³²

Kaže, da so vse internirance iz Čiginja in Dolenje Trebuše odpeljali v Gonars konec marca in 1. aprila 1942. General Danioni je namreč 26. marca sporočil poveljstvu 11. armadnega zbora vozni red "transportiranja političnih internirancev iz taborišča Čiginj v taborišče Gonars", ki ga je tisti dan prejel od tržaške delegacije transportov. Dne 28. marca zgodaj zjutraj ob 4,08 naj bi se iz Sv. Lucije odpeljalo do postaje Bagnaria Arsa z interniranci 300 vojakov, od katerih bi se jih isti dan do 17. ure vrnilo 110. To naj bi se ponovilo 29. in 30. marca.³³ Premestitev pa se je najbrž še zavlekla. Poveljstvo armadnega zbora je namreč 1. aprila brzojavilo poveljstvu 2. armade: "Sporočamo, da smo odpeljali iz Čiginja v Gonars 193 političnih internirancev. Taborišči Trebuša in Čiginj sta izpraznjeni."³⁴

Nimamo arhiva teh koncentracijskih taborišč, zato lahko navedemo le približno število njihovih internirancev - okoli 600. To pomeni, nekaj manj kot tri četrtine oseb, ki jih je divizija sardinskih grenadirjev zaprla med racijami v Ljubljani (878). Tako so jih okoli 278 obdržali še v ljubljanskih zaporih za preiskavo. Morda so 4. aprila ravno od teh 239 iz Ljubljane poslali v Gonars.³⁵

II. Primorci v internaciji in koncentracijskih taboriščih

1. Interniranje na Primorskem do jeseni 1942

Na Primorskem se je zlasti od pomladi 1942 razvnel vse močnejši narodnoosvobodilni boj, ki so ga italijanske upravne in vojaške oblasti skušale zadušiti ali vsaj ohromiti z različnimi ukrepi. Najhujše ukrepe so fašistične oblasti izvajale v južni Primorski, ki je sodila v reško pokrajino, in to po navodilih reškega prefekta Temistocleja Testa. Tam so že marca začeli požigati hiše in nato v naslednjih mesecih cele zaselke, v začetku junija pa celo sedem vasi pri Ilirski Bistrici. Takrat so tudi brez sodne obravnave postrelili 28 ljudi, pet pa so jih celo javno obesili v

³¹ ARS II, XI. a.z., fasc. 661/VI, pov. graničarjev, št. II/1621/GM, 23. 3. 1942.

³² ARS II, XI. a.z., fasc. 661/VI, pov. 11. a.z., št. 02/2083, 23. 3. 1942.

³³ ARS II, XI. a.z., fasc. 661/IV, pov. graničarjev, št. II/1715, 26. 3. 1942.

³⁴ ARS II, XI. a.z., fasc. 661/IV, pov. 11. a.z., št. 02/2380, 1. 4. 1942.

³⁵ ARS II, XI. a.z., fasc. 661/IV, pov. 11. a.z., št. 02/2484, 4. 4. 1942.

Ilirski Bistrici in Bukovici.³⁶ Prebivalstvo požganih vasi so izgnali v Italijo in ga razmestili po 19 provincah.³⁷

Med nadaljnjimi ukrepi je bila tudi ustanovitev generalnega inšpektorata javne varnosti za Julijsko krajino, ki naj bi vsklajeval delovanje vseh policijskih uradov in oddelkov in tudi sam s svojimi premočnimi oddelki zatiral narodnoosvobodilno gibanje. Od ustanovitve sredi junija 1942 do aprila 1945 ga je vodil generalni inšpektor j. v. Giuseppe Gueli. Na vojaškem področju pomeni veliko zarezo ustanovitev 23. armadnega zbora v Trstu v začetku junija 1942 s poveljnikom, generalom Albertom Ferrerom in namestitvev dveh divizij vojske, in to "Veneto" v Gorici in "Novara" v Divači.

Čeprav so zahodni del Hrvaškega primorja in zahodni del Gorskega Kotara 18. maja 1941 formalnopravno priključili k Reški pokrajini, so v nekaterih pogledih, tudi glede interniranja prebivalstva ravnali drugače kot v tistem delu te pokrajine, ki je bil pod Italijo že od 1918 in 1924 (mesto Reka). Prebivalstvo na novo priključenega območja so internirali podobno kot prebivalstvo Ljubljanske pokrajine, večinoma v koncentracijsko taborišče Rab. To pa je bilo v pristojnosti vojaških oblasti, na priključenih območjih Reške pokrajine poveljstva 5. armadnega zbora v Crikvenici. V drugi polovici maja 1942 pa so najbrž na predlog reškega prefekta Teste v Rimu ukazali internacijo sorodnikov partizanov iz Reške pokrajine, ki je bila že pred letom 1941 v Italiji. V notranjem ministrstvu je za interniranje ljudi skrbel predvsem Inšpektorat za vojno službo pod vodstvom prefekta Marcella Tallariga in za njim prefekta Giuseppa Stracca.

Iz druge polovice maja 1942 je brzojavka notranjega ministra Carmineja Seniseja prefektoma provinc Vercelli in Reka, ki pravi: "Prosim, da se vzdržite pošiljati internirance v /provinci/ Vercelli ali kam drugam, ker so koncentracijska taborišča in občine v starih provincah, ki vojaško niso pomembne, že nasičene z interniranci, ki so prispeli z raznih strani. Omejite predloge za interniranje na malo posameznih primerov in čakajte vedno na odločitve ministrstva, preden pošljete internirance v notranjost kraljevine."³⁸ Na to brzojavko je drugi dan odgovoril prefekt Testa:

"Št. 010396 na 34529/443 z dne 21 t.m. V redu, o čemer sporoča brzojavka, katere sprejem potrjujem. Poskusil bom poskrbeti za ustanovitev taborišč na otokih Rab in Krk, ker zaradi pomanjkanja zmogljivosti ne morem več obravnavati družin tistih, ki so zapustili hiše in se pridružili upornikom, ki prehajajo čez mejo iz Hrvaške in Slovenije, da bi jih novačili. Medtem ko čakam na zahtevane sile za hitro kolono, sem vedno s sto obmejnimi miličniki, ki se vrtijo kot prikazni Aide.

³⁶ Maks Zadnik: Tridesetletnica pokola in požigov v Brkinih. Borec, 24, 1972, št. 11, str. 587-601.

³⁷ 69 oseb iz Mereč v province Aosta, Asti in Cuneo, 111 iz Podstenj v Alessandrio, Torino, Milano, Varese in Belluno, 22 iz Prema v Bergamo, 43 iz Bitnje v Como in Vercelli, 23 iz Kilovč v Brescia, 20 iz Mereč in Podstenj v Novaro, 24 iz Ratečevega Brda, Mereč in Kilovč v Sondrio, 25 iz Podstenj in Kilovč v Bolzano, 25 iz Bitnje, Prema in Kilovč v Pavio, 24 iz Kilovč in Ratečevega Brda v Trento, 25 iz Ratečevega Brda in Mereč v Verono, 25 iz Podstenj in Ratečevega Brda v Vicenzo. Skupaj torej 436 oseb iz šestih vasi.

³⁸ Arhiv Vojaškega zgodovinskega inštituta, Beograd (dalje VZI), italijanski arhiv (dalje i.a.), šk. 898, št. 17/1, notr. min., 34529/443, 21. 5. 1942.

Moram pač odstraniti vsaj družine, ki bi drugače dobavljale upornikom živež, njihove neposredne ali posredne sokrivce, medtem ko enote ne morejo čistiti."³⁹

Kako gorak je bil Testa Slovencem v svoji provinci, pove odlomek iz pisma, ki ga je dva dni pred tem pisal Bufariniju na notranje ministrstvo: "Kot sem povedal DUCEJU ob njegovem obisku v Ilirski Bistrici, je slovensko prebivalstvo polno nezvestih ljudi, ki ubogajo samo takrat, ko čutijo prestiž in silo."⁴⁰ Čez tri tedne so v Rimu že določili število za internacijo predvidenih družin. 14. junija 1942 je namreč notranje ministrstvo prefektom 49 provinc poslalo tole brzojavko:

"Ukazana je bila takojšnja odstranitev tisoč sorodnikov upornikov iz Reške pokrajine. Prefekt REKE bo uredil odhod v majhnih skupinah, tako da bodo nedotaknjena družinska jedra, odločil bo, da bo prevoz po možnosti v ločenih oddelkih in v spremstvu agentov javne varnosti. Inšpektorat za vojne službe bo železniški upravi povrnil stroške transporta po nižji tarifi, dogovorjeni za odstranitev civilnega prebivalstva z vzhodne meje. Prefektore, ki sprejmejo skupine, bodo poskrbele za njihovo nastanitev, in to približno po dvajset, ki jih je treba nadzirati in podvreči režimu opomina. Reški prefekt bo obvestil omenjene prefektore o odhodu in prihodu skupin v sprejemni kraj in obvestil tudi Inšpektorat za vojne službe. (...) Buffarini."⁴¹

Vendar ukrepa interniranja niso mogli speljati, kakor bi ga radi, o čemer priča pismo Inšpektorata za vojno službo pri notranjem ministrstvu vsem prefektom, dalmatinskemu guvernerju in ljubljanskemu visokemu komisarju 2. julija 1942: "Večinoma občutljive razmere, v katerih sta se našli Reška in Zadarska pokrajina ter tudi tiste, ki so bile priključene k Italiji, so zahtevale takojšnjo akcijo posebnih ukrepov javnega reda, da bi normalizirali življenje v teh conah. Pred kratkim je bila ukazana odstranitev družin iz Reške pokrajine - skupno število 1000 enot - in njihova nastanitev v starih provincah - izključno tistih v južni in otoški Italiji - v razmerju po 20 v vsako. Po inštrukcijah, ki jih je dalo to ministrstvo, so nekateri prefekti izjavili, da v svoji provinci ne morejo nastaniti tako neznatnega števila odstranjenih in da bi se s tem njihove možnosti morale smatrati za izčrpane. Glede tega je treba upoštevati, da je v sedanjem trenutku potrebno polno razumevanje nujnih potreb, ki se jim mora ustreči na ustrezen način, presegajoč vse težave.

Zatorej, ker gre predpostaviti, da bodo še nadaljnje odstranitve z območja vzhodne meje, prosim ekscelece prefekte severne in srednje Italije, da že sedaj ukrenejo vse za sprejem drugih kontingentov evakuirancev in odredijo, da se pošljejo v podeželske občine in zaposlijo pri poljedelskih ali drugih delih, glede na sposobnosti vsakega.

Opozarjamo, da ne bodo upoštevane morebite prošnje za oprostitev kakšne province, da ne sprejme evakuirancev, ker to ministrstvo nima možnosti, da bi kako drugače ustreglo tej potrebi."⁴²

Najbrž je prefekt Testa 5. julija odgovoril na to pismo državnemu podsekretarju v notranjem ministrstvu dr. Guidu Buffariniju: "Kot vidiš, bi prišli do iste točke kot Slovenija, če ne bi tudi tukaj uporabili balkanskih sredstev

³⁹ VZL, i.a., šk. 898, št. 17/1, pref. Testa 22. 5. 1945.

⁴⁰ VZL, i.a., šk. 898, št. 16/1, pref. Testa 20. 5. 1942.

⁴¹ VZL, i.a., šk. 898, št. 23/1, notr. min. 14. 6. 1942.

⁴² VZL, i.a., šk. 898, št. 25/1, notr. min., Inšp. za voj. službo, št. 17981/306-6, 2. 7. 1942.

represalij. (...) In zdaj se koraka tudi tukaj brez usmiljenja."⁴³ Buffarini pa je v imenu Inšpektorata za vojno službo ponovno pisal Testu. V pismu je najprej opozoril na dotedanja navodila za odstranitev sorodnikov partizanov in nadaljeval: "Predvideva se, da bodo v nadaljnjem opravljeni drugi premiki.

Sodimo, da je ustrezno določiti nekaj smernic, po katerih bo Vaša ekscelenca morala vdihniti lastno akcijo, tako glede režima pomoči kot potrebnih ukrepov. Očitno je, da je treba glede obravnavanja dobro razlikovati med sorodniki upornikov in prebivalstvom, ki je prosilo našo zaščito. Prve je treba podvreči pravilom, ki veljajo za vse internirance. Njihovo dopisovanje je treba cenzurirati pri sprejemanju in odpošiljanju. Njihovo gospodarsko obravnavanje določa navedena brzojavka 40407/17074/303-1. Za zaščitence pa se mora uporabljati dogovorno določanje hrane in bivališča ter glede njih se lahko uporablja tudi sodelovanje PNF, lahko se izvajata moralna pomoč in dobra politična propaganda, z namenom vedno večjega duhovnega zblíževanja tega dela novega prebivalstva Domovini ali Režimu.

Kadarkoli se bodo pokazale posebne razmere, ki bodo zahtevale posebne ukrepe, bo Vaša ekscelenca posredovala temu Inšpektoratu za vojno službo ustrezne predloge.

(...)

Ravno tako bo koristno preučiti možnost, da se eni kot drugi pošljejo na delo."⁴⁴

Ministrstvo za notranje zadeve (državni podtajnik Buffarini) je 15. julija v pismu 49 prefektom skoraj dobesedno ponovilo vsebino pisma z dne 14. julija, je pa dodalo, da se bo pošiljanje internirancev iz reške province začelo 18. julija, o čemer jih bo reška prefektura obvestila še posebej.⁴⁵ Kaže, da prefekt Testa do konca julija še vedno ni spravil predvidenega števila družin v internacijo. 30. in 31. julija se je namreč Buffarini ponovno obrnil na 49 prefektov s ponovljeno vsebino kot 14. junija in 15. julija, je pa dodal: "Obravnavanje teh družin je takšno: osem lir dnevno družinskemu poglavarju, poleg tega še njemu petdeset lir mesečno odškodnine za stanovanje, štiri lire njegovi ženi, tri lire mladoletnim otrokom in štiri lire drugim odraslim sorodnikom."⁴⁶ Pač pa je Testa 16. avgusta brzojavil omenjenemu inšpektoratu v notranje ministrstvo: "Št. 018212 kab. Po telefonskem pogovoru potrjujem, da bo v prihodnjih dneh treba poskrbeti za sistemizacijo dva tisoč odstranjenih nevarnih sorodnikov upornikov. Prosim za določitev krajev interniranja. Prefekt Testa."⁴⁷

Do konca avgusta 1942 nimamo podatkov, da bi se kateri koli vojaški organ vmešaval v interniranje ljudi v Julijski krajini, saj poznamo le dopisovanje med prefektom Testo in notranjim ministrstvom. 3. septembra pa je sam načelnik generalštaba kopenske vojske, general Vittorio Ambrosio pisal notranjemu ministrstvu in v vednost tudi vrhovnemu poveljstvu oboroženih sil: "Poveljstvo teritorialne obrambe Milano je sporočilo, da je po določbah vašega ministrstva pred kratkim prispelo na njegovo območje 72 sorodnikov upornikov s Kvarnerja, ki so

⁴³ VZI, i.a., šk. 898, št. 26/1, pref. T. Testa 5. 7. 1942.

⁴⁴ VZI, i.a., šk. 898, št. 30/1, notr. min., Inšp. za voj. službo, št. 10935/303-10, 22. 7. 1942.

⁴⁵ ACS, PS, AGR, ctg. A5G (Conflitto Europeo 1940), b. 100, fasc. 167, notr. min. 15. 7. 1942.

⁴⁶ ACS, PS, AGR, ctg. A5G, b. 100, fasc. 157, notr. min. 30 in 31. 7. 1942.

⁴⁷ ACS, PS, AGR, ctg. A5G, b. 100, fasc. 157, pref. Testa 16. 8. 1942.

jih nastanili v Cingia de Botti (zaselek kraja Pieve Cusata). Nadzor so zaupali karabinjerski postaji tega kraja (7 karabinjerjev). Jasno pa je, da naj bi bili na podoben način v teku ukrepi za odstranitev in nastanitev drugih ljudi.

Soglašam z ustreznostjo odstranitve sorodnikov upornikov iz Julijske krajine, vendar se ne zdi, da njeno izvajanje na prej omenjen način, daje vsa jamstva, ki se zdijo potrebna. In to, ker gre za posameznike, ki jih gre smatrati za nevarne, ker sodijo k pravim in čistim nam nasprotnim organizacijam, ki so se večinoma razvile na območju vzhodne meje. Ne gre izključiti, da bi puščeni razmeroma svobodni, čeprav nadzirani, lahko iskali priložnost za sodelovanje pri sabotažnih akcijah ali atentatih, ki bi jih prirejale te organizacije, opravljali nam škodljivo propagando, (posebno med kmeti in manj izobraženimi sloji) in sploh se spustili v nenadzorovano dejavnost, v povezavi z omenjenimi organizacijami, bodisi neposredno bodisi z dopisovanjem (zato, ker se ta glede na način njihove nastanitve zelo lahko izmuzne cenzuri).

Prej povedano me navaja, da predlagam vašemu ministrstvu, da bi bilo ustrezno zbrati omenjene ljudi v posebnih krajih koncentracije, zunaj stika s civilnim prebivalstvom in pod ustreznim varovanjem policijske sile."⁴⁸

To Ambrosijevo pismo je ministrov kabinet 19. septembra posredoval šefu italijanske policije Carmineju Seniseju in že nekajkrat omenjenemu Inšpektoratu za vojno službo in prosil za njuno stališče. Odgovorila sta šele na ponovno zahtevo z dne 13. oktobra. Prvi je odgovoril inšpektorat, in to 24. oktobra. Povedal je, da popolnoma soglaša z Ambrosijevim stališčem in je zato svetoval milanski prefekturi, naj prouči možnost nastanitve sorodnikov upornikov v lastnih ubožnicah ali v drugih podobnih zavodih, s katerimi bi omejil njihovo svobodo dejavnosti in zagotovil ustrezno varovanje. Podobna navodila je dal tudi drugim prefekturam, v katerih so bili interniranci z območja vzhodne meje. "In ker je isti generalštab kopenske vojske v začetku tega meseca zahteval od tega inšpektorata in od glavnega ravnateljstva javne varnosti /tj. od šefa policije - op. T. F./, da poskrbi za sprejem in nastanitev na polotoku drugega kontingenta odstranjenih - naraslega na **okoli 50 tisoč oseb** /Podčrtal T. F./ - je nastal nov problem, ki ga je treba politično-vojaško pozorno proučiti.

V beležki za Duceja, ki se prilaga v kopiji, ta inšpektorat daje vedeti, da ti ljudje predstavljajo resno nevarnost za politično skupnost in za javni red v Domovini, in tudi predlagal, da bi morali te nevarne in sumljive ljudi držati v **koncentracijskih taboriščih**, ki jih ima na voljo ista vojaška oblast. /Podčrtal T. F./ Ta inšpektorat bi lahko kvečjemu poskrbel za zbiranje in nastanitev v provincah tistega prebivalstva, ki je prosilo našo zaščito, za žene, ločene od moških, in za otroke, ki so ostali brez pomoči svojih sorodnikov.

Te iste zamisli potrjujejo, kar je ta inšpektorat predstavil na sestanku 3. t.m. na vrhovnem vojaškem poveljstvu - uradu za splošne zadeve - III. odseku, za proučitev vprašanj o nastanitvi civilnih internirancev, odstranjenih z območij vzhodne meje, za izvajanje akcij vojaške policije."⁴⁹

⁴⁸ ACS, PS, AGR, ctg. A5G, b. 110, fasc. 167, nač. generalštaba kop. vojske, št. PI/18617, 3. 9. 1942. General V. Ambrosio je bil v letu 1941 poveljnik 2. armade na Sušaku.

⁴⁹ ACS, PS, AGR, ctg. A5G, b. 100, fasc. 167, notr. min., Inšp. za vojno službo, št. 23548/303-39, 24. 10. 1942.

Čez dva dni je odgovoril tudi šef policije Senise. Potem, ko je povedal, da je rešitev vprašanja 72 internirancev v provinci Milano prepustil Inšpektoratu za vojno službo, je nadaljeval: "Glede na skrbi, ki jih izraža generalštab kopenske vojske o pošiljanju teh sorodnikov upornikov in drugih politično sumljivih oseb v razne province kraljevine, se opozarja, da so zaradi močnega nadaljevanja pritoka politično nevarnih internirancev iz novih provinc in iz zasedenih pokrajin koncentracijska taborišča skoraj popolnoma nasičena in zato ni nobene možnosti, da bi omenjene osebe nastanili v teh taboriščih: dodaja se, da so razne občine kraljevine in drugi kraji, ki so na voljo Inšpektoratu za vojno službo, tudi skoraj popolnoma nasičene in so samo z velikimi, že omenjenimi težavami do sedaj nastanili omenjene osebe v zelo redkih conah, ki so še ostale na voljo. Končno se dodaja, da je pred kratkim ta urad, odvisen od omenjenih težav, moral odgovoriti v negativni smeri na zahtevo vrhovnega poveljstva, ki je težilo za tem, da bi spravili v koncentracijska taborišča za civilne internirance 18.000 oseb, ki so jih vojaške oblasti prijele v operacijah v novih provincah in na zasedenih ozemljih. Zagotavljamo, da so omenjeni ljudje, ki so poslani v razne občine kraljevine, podvrženi učinkovitemu nadzoru policijskih organov."⁵⁰

2. Interniranje Primorcev in Istranov v koncentracijskih taboriščih

Je morda Ambrosijev predlog prispeval k razmišljanju notranjega ministrstva, da za sorodnike partizanov iz Julijske krajine ustanovi posebni taborišči? Kaže, da je bilo interniranje v Julijski krajini do srede poletja 1942 omejeno več ali manj na Reško pokrajino, saj do takrat nimamo takšnih podatkov iz drugih provinc. Nato pa se začne takšno interniranje tudi v drugih provincah Julijske krajine. Spodbudil pa ga je odhod nekaj deset primorskih mladeničev, zlasti iz goriške pokrajine, v primorske partizane, da se izognejo mobilizaciji v italijansko vojsko. Dne 19. septembra je goriški prefekt Aldo Cavani poročal notranjemu ministrstvu in tudi vodji italijanske policije Seniseju: "Med temi poslednjimi dnevi in natančneje v času od 10. do 15. tega meseca, je okoli 40 mladeničev, večinoma iz letnika 1923, odšlo iz svojih bivališč in ni pustilo naslova, da bi se združilo z uporniškimi tolpmami, ki delujejo v tej provinci. Da bi zavrla to zdaj pogosto zločinsko dejavnost, sem se odločil dati odločna navodila ustreznim policijskim organom in karabinjerskim poveljstvom, za vztrajnejši in strožji nadzor. Kot sem že svojčas sporočil, sem odredil, da primejo vse družinske člane tistih, ki so odšli k uporniškimi tolpom, in jih spravijo v pomožne zapore v Zdravščini (Zagradu), katerih ustanovitev je dovolili vaše ministrstvo." Dalje je Cavani poročal, da je odredil zaplenbo imovine oseb, ki jih bodo zaprli.⁵¹ Dan prej je Cavani pisal poveljstvu karabinjerske skupine Gorica in zahteval seznam partizanov in ubežnikov, ki ga je že zahteval 5. septembra, in nadaljeval: "Kot sta se dogovorila vaše poveljstvo in kraljevska kvestura, bi bilo ustrezno začeti z aretacijami družinskih članov omenjenih. Mogoče bi jih bilo primerno nastaniti v krajevnih zaporih, moške v pomožnih zaporih v Zdravščini, medtem ko bi otroke lahko

⁵⁰ ACS, PS, AGR, ctg. A5G, b. 100, fasc. 167, šef pol., št. 451/31380, 26. 10. 1942.

⁵¹ ARS II, i.a., kvest. Gorica, fasc. 1035/I, pref. Gorice, št. 04539 Gab., 19. 9. 1943.

spravili pri goriški organizaciji Materinstvo in otroštvo, po dogovorih z njenim ravnateljstvom."⁵²

29. septembra 1942 je Cavani poročal šefu policije že o "ukrepih proti družinskim članom upornikov." Najprej je povedal: "V nadaljevanju svojega poročila z dne 19. septembra, št. 04539 sporočam, da so se 28. t.m. začeli omejevalni ukrepi proti osebni svobodi družinskih članov mladeničev, ki so se pred kratkim odšli k upornikom. Medtem ko so moške zaprli v pomožne zapore v Zdravščini, so ženske zaprli v krajevne zapore, v pričakovanju, da bo vaše ministrstvo, kateremu so bile poslane ustrezne posamezne zahteve, poskrbelo za njihovo interniranje, da jih ne bi, ne da bi navajali očitne motive, držali še dalje v tej provinci, kjer vendar manjka možnost, kajti pomožni zapori v Zdravščini imajo zmogljivost le za tristo oseb. Zato se je treba zateči k pomoči krajevnih zaporov ali k tistim za mandatne kazni v raznih conah province, ki so že nekaj časa polni." Sodil je, da bo število aretiranih znašalo okoli tisoč oseb. Nato je prefekt Cavani povedal, da je zato, da se ne bi

izgubilo premoženje, zaplenjeno sorodnikom upornikov in zaradi represalij, ki jih je razglasil z razglasom 19. septembra, imenoval komisarja za upravljanje omenjene imovine. Zneske iz upravljanja bodo uporabljali za vzdrževanje zaprtih ljudi. Končal je takole: "Do sedaj so prijeli 80 oseb iz občin Šempas, Renče in Šempeter, zaselek Gorice. Postopoma bodo šle aretacije po vsem ozemlju province in o njihovem poteku bom poročal občasno."⁵³ Skoraj polovico (34) omenjenega števila prijatih sorodnikov mladeničev letnika 1923, ki so izginili od doma in odšli v partizane, da bi se odtegnili mobilizaciji v italijansko vojsko, so 28. septembra prijeli v Šempasu v Vipavski dolini.⁵⁴

Cavanijevemu poročilu naj dodamo, da so tudi za aretirane ženske našli zapore, in to v samostanu Kostanjevica pri Gorici.

Najhujši ukrep, ki so ga takrat fašisti pripravljali proti civilnemu prebivalstvu Primorske in Istre, bi naj bila odstranitev vseh odraslih moških in celó vsega prebivalstva s širših območij. Tak ukrep bi bil predvsem posledica odhoda velikega števila primorskih ljudi v partizane januarja in februarja 1943. Italijanske politične, upravne in vojaške oblasti so si na vse kriplje prizadevale, da bi čimbolj omejile ta pojav. Zlasti so se posluževale prisilnega novačenja moških s pomočjo vojaških in karabinjerskih sil in seveda aretacij sorodnikov tistih moških, ki so odšli v partizane.⁵⁵ Ko je goriški kvestor 27. februarja 1943 poročal vodji italijanske policije Seniseju o razmerah v svoji pokrajini v preteklem dvomesečju, je zapisal, da so partizani mobilizirali 961 moških in da jih je 513 k njim odšlo prostovoljno ter dodal: "Kot je Vaši ekcelenci znano, je tukajšnja prefektura deloma na lastno

⁵² ARS II, i.a., kvest. Gorica, fasc. 1035/I, pref. Gorica, št. 04539 Gab., 18. 9. 1942.

⁵³ ACS, PS, AGR, 1920, 1923-1945, a. 1942, ctg. H 2/105, b. 4, fasc. VI, fasc. Gorice, št. 04539, 29. 9. 1942, v prepisu II. odseka glav. rav. jv. Rim, 12. 10. 1942. Za komisarja omenjene komisije je Cavani imenoval podprefekta Giovannija Rosata, za člane pa Alessandra Godeasa (za PNF), Vita Gorgonija (za kvesturo), Eugenia Dho (za SEPRAL), Giovannija B. Cossia (za kmetijski inšpektorat) in Valdemarja Voigtlanderja (za pokr. zvezo poljedelcev). Drugi prefekti so to storili kasneje, šele v letu 1943.

⁵⁴ ACS, PS, AGR, 1920, 1923-1945, ctg. A5G, b. 100, fasc. 167, poročilo zunanje karab. čete Gorica 28. 9. 1942.

⁵⁵ Partizansko novačenje v tistem času sem obširneje opisal v knjigi Primorska pred vseljudsko vstajo 1943. Južnoprimorski odred in Gregorčičeva brigada. Ljubljana 1983, str. 195-263.

pobudo in deloma na zahtevo vojaških oblasti in policijskih organov sprejela celo vrsto ukrepov z namenom prekiniti to zelo nevarno obliko političnega tolovajstva, z aretacijo vseh sorodnikov upornikov in z njej sledečo zaplembo nepremičnin in premičnin, vključno z živino, katerih upravo so zaupali posebni komisiji, ki jo vodi podprefekt."

Izvajanje policijskih ukrepov proti sorodnikom partizanov je bilo v pristojnosti že omenjenega generalnega (od februarja 1943: specialnega) inšpektorata javne varnosti za Julijsko krajino pod vodstvom Giuseppa Guelija. Ta je na neko zahtevo goriškega prefekta Cavanija z dne 29. 1. 1943 temu 5. februarja sporočil, da je glede na poslabšane politične razmere v njegovi provinci, naročil svojim premičnim oddelkom razširitev preventivnih in represivnih služb. "Še posebej sem zahteval pozornost gospodov poveljnikov oddelkov, da delujejo strogo, neuklonljivo ne samo proti upornikom, temveč tudi proti vsem, ki jih podpirajo."⁵⁶ Dne 21. februarja je Gueli naročil kvestorjem in svojim premičnim oddelkom, da čim zvedo za odhod moških k partizanom, takoj primejo njihove sorodnike in jih internirajo v zaporih v Trstu, Gorici in Kopru ter jih dajo na voljo njegovemu inšpektoratu. "Glede sorodnikov tistih moških, ki so že odšli k upornikom, bomo ukrepali v drugem času, brž ko bomo dobili v polno na voljo prosta mesta v omenjenih zaporih. Na območju goriške province se že od prej po aretaciji sorodnikov upornikov po prefektovem razglasu izvaja zaplemba premičnin in nepremičnin. V drugih provincah se bo to zgodilo, brž ko bodo izšli razglasi prefektov."⁵⁷ Vsebino tega naročila je Gueli ponovil 26. februarja in utemeljil takole: "S tem bomo preprečili prenatrpanost zaporov in dobili čas, da bomo zapornike lahko postopoma pošiljali v koncentracijska taborišča."⁵⁸ Omenjeni zapori, zlasti v Gorici in Trstu oz. v Zdravščini, so morali biti res prenatrpani, saj so aretacije sorodnikov partizanov trajale že pet mesecev. Zato je Gueli 25. februarja ukazal kvestorjem in poveljnikom karabinjerskih skupin v Julijski krajini, naj nekatere jetnike izpustijo: "V teh dneh se je zgodilo, da so pri aretacijah družin posameznikov, ki so odšli v uporniške tolpe, prijeli slabotne starce, noseče ženske, matere z dojenčki in dečke ter deklice, mlajše od 15 let. Ukazal sem, naj jih takoj izpustijo. Prosim, da glede tega izdate načelna navodila, upoštevajoč, da se niti v žaru boja ne smejo pozabiti človečanska čustva, ki so zaznamovala italijansko ljudstvo. Kadar koli bo potrebno zapreti matere, ki imajo otroke, je treba zaupati otroke njihovim staršem ali njihovim prijateljem."⁵⁹

⁵⁶ ARS II, fond kvest. Gorica, fasc. 1035, G. Gueli, št. 0155, 5. 2. 1943. Kako so ponekod obravnavali družine moških, ki so odšli v partizane, kaže poročilo reškega prefekta Testa notranjemu ministrstvu 15. 2. 1943. Ko je opisal ukrep proti družinam 32 mladeničev na območju Kastava, ki so odšli v partizane, je dodal: "Takoj sem uporabil zdravilo iz lanskega julija - avgusta in z razglasom, ki sva ga podpisala s poveljnikom armade, opozoril, da "je 32 hiš, iz katerih so odpeljali mladeniče, ne da bi njihove družine hitro obvestile vojaška poveljstva ali policijo, požganih skupaj s sosednjimi in družine internirane kot talci." /podčrtal T. F./ (ACS, Pres. d. Cons. d. Min., št. 1/1-13, 88185, T. Testa, št. 542, 15. 2. 1943) Dva dni kasneje je fašistični sekretar iz Št. Vida pri Vipavi (Podnanosa) poročal tole: "Interniranje odgovornih je premalo, ker v bistvu ne učinkuje. Treba je na neki način prizadeti lastnino in če je treba, ponovno začeti požigati in streljati. Samo na ta način bomo prišli do konkretnih sadov." (ARS II, i.a., kvest. Gorica, fasc. 1035/II, Luigi Lapania 17. 2. 1943.

⁵⁷ ARS II, i.a., pref. Gorica, fasc. 1035/II, pref. Trst, fasc. 28 pos., G. Gueli, št. 0162, 21. 2. 1943.

⁵⁸ ARS II, i.a., kvest. Trst, fasc. 28 pos., G. Gueli, št. 0162, 26. 2. 1943

⁵⁹ ARS II, i.a., pref. Trst, fasc. 28 pos., G. Gueli, št. 0162, 25. 2. 1943.

Zakaj so bili kmalu prepolni zapori in so morali ustanavljati še zasilne, je pojasnil goriški prefekt Cavani notranjemu ministrstvu 11. februarja, rekoč: "Da bi lahko zajezili širjenje partizanstva, ki se nenehno hrani z novo svežo energijo z množičnim novačenjem mladeničev, ki ga izvajajo upornikom in s prostovoljnimi pobegi, smo poskrbeli za odstranitev z njihovih domov vseh, ki glede na svoje dosedanje politično življenje pomenijo s svojim vedenjem resno nevarnost za državno nedotakljivost. In glede na stopnjo njihove družbene nevarnosti smo jih poslali deloma v koncentracijska taborišča, deloma v proste občine osrednje in južne Italije, druge pa v konfinacijo. In ker vaše ministrstvo ni našlo priložnosti, da bi jih poslalo v koncentracijska taborišča, ker je v njih premalo prostora, na drugi strani pa je bila neizogibno potrebna njihova odstranitev iz cone, da bi raztrgali mrežo podpornikov partizanov in da bi posvarili tujerodno prebivalstvo, je ta urad ob predhodni odobritvi ministrstva poskrbel za pomožne zapore, in to prvega v Zdravščini (Zagradu) za moške in drugega v Kostanjevici (Gorica) za ženske, da bi tam nastanili sorodnike mladeničev, ki so odšli k partizanom, in da ne bi žrtvovali tukajšnjih zaporov, niti tistih v pokrajini, ki so zaradi zelo skromne zmogljivosti prostora večinoma polni zločincev."⁶⁰ Takšne razmere so goriškega prefekta pri-

peljale do predloga, da bi v Gorici ustanovili nekakšno podružnico posebnega sodišča za obrambo države, vendar v Rimu tega predloga niso upoštevali.

Notranje ministrstvo je 3. marca poslalo goriškemu prefektu tole brzojavko: "Razmere, kakršne so zaradi naraščanja uporniške dejavnosti nastale v vaši pokrajini, zahtevajo, da znani razglas, ki ga je izdala vaša prefektura, uporabljate dosledno in strogo. Po dogovoru so vojaške oblasti dale na voljo taborišče Cairo Montenotte, v katero bi po policijskih operacijah spravili dva tisoč moških iz vaše cone. Poskrbite, da boste v taborišče Fraschette v občini Alatri, provinca Frosinone, odposlali tisoč žensk in otrok, ki so sorodniki partizanov.

Transporte morate po predhodni zdravniški oskrbi pošiljati po skupinah po stopetdeset ljudi vsaki drugi dan. Spremljajo naj jih agenti javne varnosti, upravi taborišča Fraschette pa je treba poslati imenske sezname. Odredite, da bodo po možnosti poslani cele družine in da bodo transporti prišli na postajo Frosinone v neprazničnih dneh in v dopoldanskih urah. O njihovem odhodu obvestite prefekturo v Frosinoneju in naše ministrstvo. Prosimo, da prefektura v Frosinoneju vsebino te brzojavke sporoči upravi taborišča."⁶¹ Prepis te brzojavke je goriška prefektura drugi dan poslala specialnemu inšpektoratu javne varnosti v Trst. Čez štiri dni pa je notranje ministrstvo sporočilo goriški prefekturi, da lahko v koncentracijsko taborišče Fraschette pošljejo le največ tisoč žensk in otrok, vključno z dvesto ženskami, ki jih bodo tja poslali iz taborišča Cairo Montenotte. Ko je sporočilo dobil tudi Gueli, je takoj sporočil vodji policije, da je 28. februarja poslal v taborišče Cairo Montenotte "samo 44 žensk" in ne dvesto.⁶²

Gueli je prvi transport 200 internirancev poslal 28. februarja iz Trsta v taborišče Cairo Montenotte: v njem je bilo najbrž 156 moških in 44 žensk. Marca jih

⁶⁰ ACS, PS, AGR, 1920, 1923-1945, a. 1943, ctg. A5G, b. 6, fasc. II, pref. Gorica 11. 2. 1943.

⁶¹ ACS, PS, AGR, 1920, 1923-1945, ctg. A5G, b. 100, fasc. 170, notr. min., 3. 3. 1943, brzojavko je podpisal novi podtajnik Umberto Albini.

⁶² Arhiv VZI, i.a., šk. 907, dok. 20/3, sporočilo, poseb. inšp. j.v. za Julijsko krajino s seznamami odpeljanih v koncentracijski taborišči.

je v obe taborišči poslal 500, torej največ, aprila 352, maja 331, junija 275, julija 376, avgusta 175 in septembra 43 oseb, **skupaj v 34 transportih okoli 2250 oseb**, med njimi 14 transportov z 957 osebami (913 moškimi) v taborišče Cairo Montenotte. Tem so priključili še nekaj sto slovenskih internirancev iz Primorske, ki so jih v Italijo odpeljali v letih 1941-1942.⁶³

Čeprav so bili zapori v Julijski krajini prepolni in čeprav kmalu ni bilo več kaj dosti prostora v omenjenih dveh taboriščih, so bile žive zamisli o še bolj množičnem interniranju prebivalcev Julijske krajine.

Poveljnik 23. armadnega zboru v Trstu, general Alberto Ferrero, je namreč 22. februarja 1943 obvestil goriškega prefekta in generalni inšpektorat javne varnosti v Trstu, da mu je generalštab kopenske vojske sporočil, da je notranje ministrstvo izdalo nujna navodila za interniranje za vojsko sposobnih tujerodcev od 42. do 55. leta starosti, tujerodcev, ki so nesposobni za vojsko in stari 19 let ali več, ter družin partizanov in njihovih pomagačev. Prosil je naslovnika, naj mu pošljeta ta navodila⁶⁴ Ne vem, če sta jih imela, v arhivih jih namreč ni najti. Imamo pa na voljo zaupno pismo vojnega ministrstva z dne 24. januarja 1943 notranjemu ministrstvu, iz katerega se vidi, kdo je ukazal ta ukrep. Pravi takole: "Z naraščajočim ritmom se nadaljuje prisilno ali prostovoljno odhajanje slovanskih ljudi - posebno mladeničev - v partizanske oddelke.

Da bi hitro in odločno zatrl propagandno dejavnost upornikov, je to ministrstvo, uporabljajoč svojo diskrecijsko možnost, odredilo tole:

- vključitev mladeničev letnikov 1924-25 in 26, ki prosijo za prostovoljni vpoklic;
- predhodno vključitev mladeničev omenjenih letnikov s pobiranjem na domu in
- takojšnjim pošiljanjem v zbirne centre, oddaljene od Julijske krajine;
- vpoklic starejših letnikov od 1906 do 1901.

Za končno rešitev vprašanja pa bi bilo vendarle treba tudi odstraniti iz slovanskih okrožij in **internirati v stare province vse sposobne državljane letnika 1900 in še starejše od 55 let ter nesposobne državljane vseh letnikov.** /Krepko T. F./

Izvajanje tega ukrepa je lahko postopno in po conah, začenši z goriško provinco.

Želimo zelo nujno glede tega zvedeti za mnenje vašega ministrstva."⁶⁵

Ker je to pismo izšlo iz kabineta vojnega ministrstva in ga je podpisal podtajnik, general Antonio Scuro, lahko domnevamo, da je te ukrepe ukazal sam vojni minister Benito Mussolini. Njemu so namreč v t.i. "beležkah za duceja" (Appunti per il Duce) že od oktobra 1942 dalje sporočili kakšno ime Slovence iz

⁶³ Arhiv VZI, i.a., šk. 907, dok. 20/3, Guelijeva sporočila s seznamami odpeljanih v koncentracijski taborišči.

⁶⁴ ARS II, i. a., kvest. Gorica, fasc. 1035, sporočilo pov. 23. a.z. 22. 2. 1943.

⁶⁵ Carlo Spartaco Capogreco: Renicci. Un campo di concentramento in riva al Tevere (1942-43). Cosenza 1998, str. 115 (dalje Capogreco, Renicci). Regionalno vodstvo fašistične tajne politične policije OVRA Milano je osrednjemu vodstvu OVRA pri vodji italijanske policije v Rimu 14. 2. 1943 poslalo poročilo nekega svojega zaupnika o Julijski krajini. V njem piše tudi tole: "Kot se zdi, je bil izdelan načrt za ukaz o izpraznitvi skoraj popolne regije Julijske krajine. Okoli 150.000 in še več slovanskih tujerodcev bi moralo izgnati iz cone in jih zbrati v koncentracijskih taboriščih na polotoku. Ta načrt večina prebivalstva zelo živahno kritizira." (ACS, PS, 1920, 1923-1945, a. 1943, ctg. H2/113, b. 6, fasc. III, OVRA Milano 15. 2. 1943)

Julijske krajine, ki ga predlagajo za koncentracijsko taborišče. Takšno beležko so mu predložili tudi 22. marca 1943, ki pravi: "Med interniranci in konfiniranci iz goriške province mnogi sodijo k letnikom 1901-1926. Ker so vojaške oblasti v goriški provinci mobilizirale vse rojene omenjenih letnikov, generalni inšpektor javne varnosti za Julijsko krajino predlaga, da bi te internirance in konfinirance, razen najbolj nevarnih, poslali v pristojna vojaška okrožja, da bi jih vključili v vojsko ter nato razširili ukrep na tržaško in reško pokrajino. To poročamo v višje odločanje."⁶⁶ Vendar je notranje ministrstvo šele 5. maja 1943 sporočilo Gueliju, da višji organ soglaša s predlogom "na način, ki ga bo določil vaš urad." Nimamo podatkov, da bi to izvajali.

Medtem ko so februarja 1943 začeli s širšo akcijo odvažanja svojcev partizanov v dve koncentracijski taborišči v Italiji, pa interniranje vseh moških omenjene starosti ni moglo steči, ker zanje niso imeli ustreznih prostorov. Šele 20. marca je notranje ministrstvo v pismu prefektom Julijske krajine in Guelijevega inšpektoratu pojasnilo zadevo nekoliko širše: "Z namenom razbiti zločinsko in protitalijansko dejavnost partizanov Julijske krajine, je generalštab kopenske vojske predlagal temu ministrstvu nujno potrebo sprejeti tele ukrepe:

- internacijo tujerodcev sposobnih od 42. do 55. leta starosti in nesposobnih od 19. leta starosti dalje;

- internacijo družinskih članov upornikov in pomagačev.

To ministrstvo s preudarkom, da so koncentracijska taborišča, ki so mu na voljo, polna in glede na potrebe, povezane z odstranitvijo civilnega prebivalstva iz središč, podvrženih sovražnikovim letalskim napadom, potrjuje, da lahko sprejme le 1000 ljudi (žensk in otrok) v koncentracijsko taborišče "Le Fraschette" -Alatri-, medtem ko se je glede nastanitve vseh drugih internirancev dogovorilo, da bo zanje poskrbela vojaška uprava z ustanovitvijo ustreznih taborišč.

Glede prej rečenega se odreja, da zainteresirani prefekti podpirajo akcijo vojaške uprave pri postopnem uvajanju varnostnih ukrepov, ki jih zahtevajo razmere v Julijski krajini."⁶⁷

Medtem je Gueli že več kot mesec dni pošiljal sorodnike partizanov iz zaporov v Trstu, Zdravščini pri Zagradu in Kostanjevici pri Gorici v dve koncentracijski taborišči, ki sta bili v pristojnosti notranjega ministrstva, in to njegovega Inšpektorata za vojno službo. Kaže, da je notranje ministrstvo najprej ustanovilo koncentracijsko taborišče **Fraschette di Alatri** v provinci Frosinone, jugovzhodno od Rima. Dopisi iz leta 1942 namreč navajajo samo tega. Ustanovili so ga leta 1942, ko so postavili prve barake, ki jih je bilo na koncu okoli 200. V njih je bil prostor za okoli 6.000 internirancev. Najprej je bilo v taborišču poleg 900 Tri-

⁶⁶ ACS, PS, AGR, 1920, 1923-1945, a. 1943, notr. min., vodja policije, št. 441/05812, 22. 3. 1943.

⁶⁷ ARS II, i.a., kvestura Ljubljana, fasc. 223/II in fasc. 10 pos., notr. min., št. 4554/327-28, 20. 3. 1943. Izvirnik pisma je visoki komisar za Ljubljansko pokrajino E. Grazioli 30. 3. 1943 poslal kvestorju D. Ravelliju, istega dne pa ga je goriški prefekt Cavani v prepisu poslal goriškemu kvestorju. Tudi kasneje so se pojavljali predlogi in zahteve za popolno odstranitev ljudi iz večjih območij Primorske in Istre in za njihovo interniranje. Tako je npr. poveljstvo 8. armade v Padovi 24. 7. 1943 predlagalo popolno izpraznitev območij Črni Vrh nad Idrijo - Idrija - Cerkljeva - Čepovan - Sv. Lucija na Soči - Kobarid - Bovec na območju 24. armadnega zbora in območja Pazin - Učka na območju 23. armadnega zbora. (National Archives Washington, microcopy T-821, navitek 363, pov. 8. arm. št. 07650, 24. 7. 1943.)

politancev tudi okoli 2.500 Jugoslovanov. Pozneje se je število internirancev povečalo na okoli 4.500. Medtem ko je število Tripolitancev ostalo skoraj nespremenjeno, je število Jugoslovanov naraslo na okoli 3.600. Od Jugoslovanov je bilo okoli 45% Dalmatincev, 35% Hrvatov iz Hrvaškega primorja in 15% Slovencev iz Primorske in Istre ter 5% Hrvatov iz Gorskega kotara in Črnoгорcev. V letu 1942 so imeli v taborišču le vojne ujetnike. Sredi novembra 1942 so z otoka Melada v Dalmaciji odpeljali tja prve politične jetnike, predvsem sorodnike partizanov iz Dalmacije, skupno 258 oseb.⁶⁸ Dne 1. decembra pa 350 "odstranjenih" iz Lovrana.⁶⁹ V vsem času sta se izmenjala dva komandanta; prvega - Fantosattija - so izmenjali po posredovanju duhovščine, ker je nastopal nečloveško. Notranji red je vzdrževala politična policija. Od januarja do maja 1943 je urad vojnega kurata zabeležil 52 smrtnih primerov pri Jugoslovanih in 11 pri drugih, isti čas se je Jugoslovankam rodilo 11 otrok. Po kapitulaciji Italije so se straže umaknile in so se interniranci začeli razhajati, mnogi so odšli v Rim, aprila 1944 je bilo v taborišču le še nekaj Jugoslovanov. Tripolitance so po marcu 1944 začeli premeščati v koncentracijsko taborišče Carpi pri Modeni.⁷⁰

Drugo koncentracijsko taborišče je bilo **Cairo Montenotte** v provinci Savona v Liguriji (zahodno od Genove). To je bilo najprej ujetniško taborišče za grške vojake. Šele konec januarja ali v prvi polovici februarja 1943 so v njem uredili taborišče za civilne internirance. V nekaj mesecih se je v njem zbralo okoli 1400 internirancev, predvsem Slovencev in Hrvatov iz Julijske krajine.⁷¹ Bilo jih je pa tudi nekaj iz Ljubljanske pokrajine, med njimi tudi dr. Avgust Pirjevec. Do jeseni 1943 so trije umrli, in to dva Slovenca in en Hrvat. Komandant taborišča je bil podpolkovnik Pasquale Alessandro Passavanti. Bilo je eno redkih italijanskih taborišč, iz katerega po kapitulaciji Italije ni bilo mogoče zbežati. Majhno skupino bolnikov in invalidov so spustili domov, okoli 1250 (po drugem podatku pa 990) pa so jih v začetku oktobra 1943 nemški nacisti odpeljali v nemško koncentracijsko taborišče Mauthausen v Avstriji. Med njimi je bil tudi Dominik Kacin, oče dr. Milice Kacin Wohinz.⁷²

⁶⁸ ACS, PS, AGR, 1920, 1923-1945, a. 1942, ctg. A5G, b. 100, fasc. 167, tajništvo notr. min. 24. 10. 1942 s priloženo kopijo "sporočila za duceja" (nedat.), brzojavka reškega pref. 15. 11. 1942.

⁶⁹ ACS, PS, AGR, 1920, 1923-1945, a. 1942, ctg. A5G, b. 100, fasc. 170, notr. min., št. 25631/303, 27. 11. 1942.

⁷⁰ VZL, i.a., šk. 1021/I, št. 5/1-4, Fraschette, občina Alatri, provinca Frosinone, pokrajina Lazio.

⁷¹ Po podatkih ligurskega inštituta za zgodovino odporniškega gibanja, ki jih je posredoval Francetu Filipiču za knjigo *Slovinci v Mauthausnu* (Ljubljana 1998), naj bi bilo 31. 7. 1943 v taborišču 936 jetnikov, ki se jim je nato v petih transportih pridružilo 324 in jih je tako bilo ob kapitulaciji Italije 1260. FASC. Filipič je v omenjeni knjigi uporabil podatke iz moje knjige *Primorska pred vseljudsko vstajo 1943*, omenjenega ligurskega inštituta in spomine preživelih internirancev (glej strani 332-340).

⁷² Albin Bubnič: *Zasijalo vam bo sonce. Spomini na Cairo Montenotte 1943*. Dan, II, 1976, št. 1, str. 13-16. Dr. Milica Kacin-Wohinz se spominja, da so očeta prijeli po 7. novembru 1942 in ga zaprli v Zdravščini. Tamkajšnjim jetnikom so sorodniki občasno prinašali hrano in perilo, tako tudi Kacinovi. Ko so v prinesenem kosu obleke ali perila, namenjenega Dominiku Kacinu, našli skrit listek, so prepovedali obiske. Vendar se je mladoletni hčerki Milici posrečilo pregovoriti nekega visokega funkcionarja v Gorici, da je spet dovolil obiske. (Izjava dr. M. Kacin Wohinz avtorju 15. 5. 2000)

Tone Ferenc

PRIMORSKA (SLOVENIAN LITORAL) AND ITALIAN CONCENTRATION CAMPS

S u m m a r y

The regime introduced by the Italian occupier in the Ljubljana province in Spring 1941 did not exercise any measures of public intimidation other than that of confining individuals and small groups, and trying them by its military war tribunal.

This changed on 19 January 1942 with the promulgation of Mussolini's decree, whereby, the Italian army was authorized to assume the safeguarding of public order in the province. In addition, General Mario Roatta, former Land Forces Commander, was appointed Commander of the Second Italian Armata in Sušak in the latter part of January. He was also Chief of the 11th Army Corps Headquarters in the Ljubljana province. Among the measures introduced by him was the notorious 3C Circular that provided for the arson of villages, the execution of hostages and the internment of the local residents.

In February and March 1942, the Italian army carried out a series of raids in Ljubljana and other towns, on the pretext of disarming the population. While only an insignificant quantity of weapons was found, several hundred people were arrested and subjected to police investigation and court trials. As a safety precaution, due to overcrowdedness in the prisons, the Commander's Office decided to set up concentration camps in Čiginj and Dolenja Trebuša, in the Julian March. Some civil and army officials in Trieste, Udine and Gorizia, however, opposed the idea of holding internees amongst a "foreign born" population, so they were transferred to the concentration camp in Gonars at the end of March and the beginning of April 1942.

Primorska (the Slovenian Littoral) and Istria experienced no massive deportations until Spring 1942, when this was launched by Temistocle Testa, the Prefect of Fiume. Several villages around Ilirska Bistrica and Gorski kotar were burned and their inhabitants deported to several provinces in Northern Italy. In September 1942, after Slovenes had started joining the Slovenian National Liberation Army in great numbers, the Italians retaliated by imprisoning their relatives. Women were sent to Kostanjevica near Gorizia and men to Zdravščina (Regio Terza Armata). In February 1943 the Special Inspectorate for Public Safety in Trieste started to send them to the concentration camps in Cairo Montenotte, in the province of Savona in Liguria, (for men) and Fraschette di Alatri, in the province of Frosinone in Lazio, (for women). By September 1943, a total of 2,250 people in 34 convoys had been deported. After the capitulation of Italy, the German occupier transferred the internees to its own concentration camp in Mauthausen near Linz.